

Особливості ритуалу як складника лінгвокультурологічних досліджень*Роботу виконано на кафедрі практики англійської мови ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті досліджено специфіку вивчення мовних та культурних особливостей ритуалу як одного з основних джерел знань про людину та висвітлено проблему ролі, структури, типологічних та культурних особливостей релігійного ритуалу.

Ключові слова: лінгвокультурологія, релігійний ритуал, ритуальний дискурс, звичай, культ, сакральне.

Дунаевская О. В. Особенности ритуала как составляющей лингвокультурологических исследований. В статье рассматривается специфика изучения языковых и культурных особенностей ритуала как одного из основных источников знаний о человеке. Статья затрагивает проблемы роли, структуры, типологических и культурных особенностей религиозного ритуала.

Ключевые слова: лингвокультурология, религиозный ритуал, ритуальный дискурс, обычай, культ, сакральное.

Dunavevska O. V. The Issue of the Ritual in Linguaculturological Studies. The article highlights the specific aspects of ritual's features, its lingual and cultural background as one of the crucial issues in human cognition. The objective of religious rituals' significance, its typological and cultural characteristics are main subjects of investigation.

Key words: linguaculturology, religious ritual, ritual discourse, custom, cult, sacral.

Постановка наукової проблеми та її значення. За час існування науки й до сьогодні в центрі наукового мислення знаходилося багато речей, було досліджено чимало фактів і відкрито безліч нового, але один із феноменів, які споконвіку цікавили науковців, так і залишився нерозгаданим – це людина з її емоціями, переживаннями, мовою, мисленням, культурою, побутом – усією своєю природою. Дослідження людської природи сягають архаїчної доби. Тому не випадково культурі як основному джерелу знань приділено особливу увагу. Найбільш цінним елементом для нашого дослідження є ритуал, оскільки саме він займає головне місце в стародавній культурі і виконує життєво важливу функцію «будівельного матеріалу», за допомогою якого вдається змодельовати загальну картину світу [9, 18]. За А. К. Байбурінім, ритуал отримав такий статус завдяки концентрації в ньому найважливіших ядерних фрагментів колективної пам'яті й людського досвіду [2, 11]. Очевидно, що прогнозування та планування розвитку культури, здійснення культурної політики є неможливим без урахування релігійних чинників, а також важливого її складника – релігійного ритуалу, що є внутрішньо цілісним, системним явищем, яке впливає на сценарій індивідуальної та групової поведінки [10, 4].

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Оскільки ритуал є не лише одним із компонентів культури, але й має пряме стосунок до її зв'язку з мовою, він потребує вивчення з боку лінгвокультурології. Явище взаємодії мови та культури вивчали В. Г. Костомаров, В. В. Ощепкова, О. С. Ахманова, Т. Д. Томахін, В. М. Телія, В. І. Хайруллін, В. В. Воробйов, В. А. Маслова, О. С. Герд, Н. І. Толстой, А. М. Копиленко та ін. У 90-х роках ХХ ст. у мовознавстві відбувся поворот, в основі якого – теза про те, що мова – це не лише система різнорівневих одиниць, але й історія, культура й традиції. Ця теза стала поштовхом для формування нового міждисциплінарного явища в лінгвістиці – лінгвокультурології, котра розташувалася на зламі лінгвістики, країнознавства, культурології та досліджує прояви культури народу, відображеної та закріпленої в мові [7, 26]. Водночас мова не може існувати поза культурою, тобто поза соціально успадкованою сукупністю практичних навичок та ідей, що характеризують наш спосіб життя [14, 185]. Вивченням основних питань зв'язку мови та культури займаються також фахівці з теорії мови, теорії і практики міжкультурної комунікації. Мова у процесі комунікації виконує не лише функцію кодування інформації, яку передає, але й відіграє особливу роль в процесі отримання нових знань про світ, опрацювання цих знань, їх збереження й передачі, що робить мову найважливішим інструментом пізнання іншої культури, її інтеграції та адаптації [7, 27]. Однак мова слугує для лінгвокультурології «дзеркалом», «скарбницею», носієм та «інструментом»

культури [16, 14–15]. Предметом вичення лінгвокультурології є: 1) безеквівалентна лексика; 2) міфологізовані мовні одиниці: архетипи і міфологеми, обряди й повір'я, ритуали та звичаї, закріплені в мові; 3) пареміологічний фонд мови; 4) фразеологічний фонд мови; 5) еталони, стереотипи, символи; 6) метафори й образи мови; 7) стилістичний устрій мов; 8) мовна поведінка; 9) сфера мовного етикету [12, 36–37].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У цій статті особливу увагу приділено ритуалу, який є об'єктом вивчення релігієзнавства, культурології та лінгвокультурології.

Предметом дослідження – роль, структура, типологічні і культурні особливості релігійного ритуалу.

Метою роботи є вивчення ролі, структури, типологічних та культурних особливостей релігійного ритуалу. **Завданнями** нашого дослідження є: 1) виявлення специфіки вивчення ритуалу в наукових дослідженнях; 2) структуризація елементів ритуалу; 3) виявлення й опис основних ритуальних функцій; 4) виокремлення типових ознак ритуального дискурсу; 5) опис ситуації використання ритуалу; 6) характеристика релігійного ритуалу.

У ХХІ ст., коли особливе місце відведено пошуку нових цінностей, прагненню добитися усталеності людського буття, ритуал все частіше цікавить лінгвістів, філософів, культурологів, соціологів, цей термін широко використовують у релігієзнавстві, етнографії, антропології.

У культурологічних дослідженнях ритуал характеризують як дії, котрі певним чином упорядковують навколишнє середовище, не виконуючи функції пошуку та обробки інформації [15, 212]. У лінгвокультурології ритуал тлумачать у ракурсі певної системи дій, які мають чіткий порядок та виконуються у визначений час [12, 40]. А. І. Кравченко поділяє такі дії на «ритуальні та неритуальні», тобто дозволені й недозволені або ж «некультурні» [8, 158]. Погоджуючись із цим твердженням, можна додати, що ритуальні дії набувають ознак ритуалізованих у випадку орієнтації на повсякденне життя, тому ритуал слід досліджувати як явище, певним чином пов'язане з побутом [2, 19].

Рациональна думка техногенної цивілізації довгий час не сприймала серйозно феномен ритуалу, в основному через його безпосередній зв'язок з таким поняттям як «звичай». Як правило, «ритуал» протиставляли «звичая», що здійснювалося на основі символічних та практичних ознак [5, 512–513; 22, 521; 1, 98–99]. Однак, на думку А. К. Байбурина, практичні ознаки – це не єдиний критерій відмінності між двома поняттями. Потрібно також враховувати: 1) ознаку наявності/відсутності практичної користі, відповідно до якої припускається відмінність між звичаєм і ритуалом; 2) неможливість протиставлення практичних і символічних аспектів, зважаючи на тісний зв'язок проявів різних сторін двох явищ [2, 28–29]. Звичай, котрий має практичне значення, міг бути наділений і символічним значенням [11]. З іншого боку, символічність ритуалу та його основна орієнтація на цінності знакового характеру не свідчать про повну відсутність у ньому практичних функцій. Існує думка, що проблема функцій ритуалу залежить від його зв'язку з побутом. Виокремлюють дві точки зору щодо цього: 1) ритуал – це явище, похідне від побуту (у такому випадку ритуал досліджується як різновид звичаю); 2) ритуал – це певний механізм, який регулює та санкціонує явища повсякденного життя. В обох випадках наявний зв'язок між побутом і ритуалом. Такому визначенню ритуалу протиставляють твердження, що ритуал – це щось самоцінне, самодостатнє, що практично не має зв'язків із побутом [2, 29]. У 1912 році Е. Дюркгейм, вивчаючи загальну теорію релігії, вказав на деякі функції, притаманні ритуалу. Основними з них є: 1) функція соціалізації індивіда (дисциплінуюча, підготовча): виховує в індивіда такі життєво важливі якості, як самоконтроль, самозречення, підпорядкування вимогам колективу; 2) інтегрувальна функція: за допомогою ритуалів колектив самостверджується, об'єднується. У процесі ритуального дійства люди не лише спілкуються між собою, але й встановлюють зв'язок з предками, нащадками, сьогоденням та минулим; 3) відтворювальна функція: забезпечує оновлення та підтримку колективних традицій, норм, цінностей. Цій функції надають особливого значення, адже, на думку вченого, основною функцією ритуалу є відтворення минулого та перетворення його на сучасне; 4) психотерапевтична функція: ритуал створює певні умови психологічного комфорту соціального буття, «ейфорії». Ця функція об'єднує колектив у критичних ситуаціях (стихійні лиха, смерть членів колективу). Усі чотири функції повинні поєднуватися, оскільки тільки тоді ритуал здатен забезпечити таке психологічне налаштування, результатом якого стане єдність, необхідна для збереження колективу в часі [2, 31]. Щодо четвертої функції ритуалу, то думки вчених із цього приводу різняться. Зокрема, А. Хакслі

вважає, що в ритуалах знімається емоційна напруга, «каталізується агресія» [21, 249–271]. З іншого боку, А. Р. Редкліфф-Браун дотримується думки, що психологічний ефект ритуалу полягає в тому, щоб викликати відчуття небезпеки [23, 148–149]. А. К. Байбурін вводить термін «первинна напруга» (наприклад, у ситуації народження дитини, смерті і т. і.), яка знімається у відповідному ритуалі, але згодом виникає нова напруга через сумнів у ефективності й правильності виконання ритуалу. Щоб позбутися цього, людина звертається до нового ритуалу (наприклад очищення) [2, 32–33].

Не менш вагомим для нашого дослідження є мовне наповнення ритуалу, адже будь-яка дія чи текст, використаний в ритуалі, має не те значення, котре було б притаманне цьому ж тексту поза ритуалом. На думку М. Г. Ізвєкової, специфіка ритуального дискурсу полягає в тому, що він не є однопорядковим явищем, як інші види дискурсу, хоча ритуальні характеристики притаманні й іншим різновидам спілкування [6, 7]. Наголошено, що найжорсткішими є релігійний та юридичний дискурс. Звернено увагу на особливу формальність та нормованість релігійного дискурсу. Основними ознаками релігійного дискурсу вважають: 1) особливу комунікативну тональність; 2) перехід учасників у новий статус, драматургічність; 3) статусну нерівність; 4) обмежену свободу у виборі мовних засобів [6, 180]. Аналогічну думку про ритуальну мову висловлює С. М. Толстая, стверджуючи, що ритуальна мова має особливий характер. Серед дискурсивних ознак пропонують виділити наявність рефренів, вставок, жорстку клішовану форму, вплив на дійсність загалом та адресованість вищим силам [11, 13; 17, 594–595].

У лексичному аспекті для ритуальних текстів характерне часте використання абстрактної лексики, що надає їм особливого формального характеру, спонукає учасників до генералізації та розширення їх висловлювань [6, 183].

Особливої уваги вимагає питання щодо реалізації ритуалу в дійсності. Існують дві точки зору на цю проблему. Одні вважають, що ритуал – це святкове дійство, котре породжує ситуацію виникнення Космосу з Хаосу [19, 517], інші ж науковці характеризують ритуал як явище первинно святкове, а своїм святковим характером воно завдячує численним трансформаціям, будучи вищим драматичним утворенням [13, 32].

На думку В. Н. Топорова, характерною рисою ритуалу є зв'язок із *сакральним*, священним, що вважається надбанням певної традиції, котра проявляється у вищому типі поведінки під назвою *святість* [19, 35]. Тому потрібно зауважити певний зв'язок сакрального й ритуального: у процесі виконання ритуалу формується найсприятливіше середовище для повного виявлення священного та його видів.

Не можна відкидати й сакральних рис, притаманних ритуалові. Зокрема, у визначенні Н. А. Хренова ритуал постає як концентрований прояв сакральних цінностей. Сакральність можна співвіднести з надчутливою реальністю – світом предків, божеств, культурних героїв [20, 61]. Отже, сакральність є специфічною рисою ритуалу. В. Ю. Лебедев, займаючись проблемою сакральності, наголошує, що традиційно під сакральністю розуміють зв'язок певної речі з трансцендентним світом, а також можливість отримання нею певних якостей цього світу. Річ, наділену сакральністю, відділяють від буденних речей, закони буденного на неї не діють узагалі або розповсюджуються лише частково [10, 136]. Існування сакрального простору забезпечується релігійним ритуалом, який займає транснаціональний рівень, що існує в кожній культурі, незалежно від її внутрішніх характеристик [9, 22]. Якщо звернутися до проблеми релігійного ритуалу, то необхідно зауважити, що типовим явищем у цій сфері є синонімічне зближення термінів «культ» та «ритуал», тому постає питання, у чому полягає різниця між цими двома поняттями.

Ще Фома Аквінський запропонував розмежовувати внутрішній та зовнішній культу. На думку В. Ю. Лебедева, саме зовнішню частину культу можна справедливо позначити як ритуальну. Характерною рисою ритуалу є стандартність та здатність до відтворення набору осмислених дій з ціннісним змістом і знаковим характером. Релігійним є ритуал, під час якого здійснюється вплив на надприродне. Отже, невід'ємною рисою релігійного ритуалу є його зв'язок із культом, на це вказують його онтологічні характеристики. Завдяки цьому його можна класифікувати як складову людського буття, соціальної практики й культурної реальності. Релігійний ритуал є стабільним, фундаментальним явищем, котре не можна замінити іншим явищем. Ця риса релігійного ритуалу є наслідком безпосереднього ритуально-культового зв'язку. Релігійний ритуал з культовою сутністю є найстарішим, найяскравішим різновидом ритуалу. Основною характеристикою культу є те, що він

об'єднує елементи не лише людського буття, але й буття всього світу, а ритуал, відповідно, дозволяє це виразити видимим способом [10, 28].

Щодо подальших характеристик релігійного ритуалу, то не варто залишати поза увагою той факт, що релігійний ритуал завжди має мету (пряму або опосередковану). Під результативністю ритуалу В. Ю. Лебедев розуміє наявність інтенцій, оскільки вони можуть відчутно впливати на результативність ритуалу або бути несуттєвими, але ситуацій, у яких ритуал був здійснений без наявності інтенцій вкрай мало [10, 90]. Услід за Н. Б. Вяткіною, В. Ю. Лебедев схиляється до думки, що повне розуміння всіх компонентів ритуалу (вербальних і невербальних), котрі складають його повний текст, не є обов'язковою умовою, особливо для учасників ритуалу [3, 201].

Ритуальне середовище – не менш важлива частина ритуалу, ніж сама послідовність дій. Хорошим прикладом може слугувати релігійний ритуал: служити літургію в екстремальній ситуації можна і в хліві, але поза такою ситуацією, переміщення з храмового середовища не допускається [10, 91].

Надзвичайно важливим елементом релігійного ритуалу є його спрямованість на результат. В. Ю. Лебедев запропонував поділ на дві великі групи: результативні та ілюстративні ритуали. Результативними вчений пропонує називати релігійні ритуали, основна мета яких – проникнення в буденний світ божественної сутності, божественної благодаті. Ілюстративні релігійні ритуали – це ті, котрі слугують лише для ілюстрації певних подій або ж абстрактних догматичних істин, не прив'язаних до здійснення конкретного ритуалу, (наприклад, Хрещення в баптизмі). Результативні ритуали поділяють на облігаторні (отримання благодаті учасниками ритуалу – необхідний наслідок правильно проведеного ритуалу (наприклад, благословляння іконами, молитовне цілування ікон, благословення в кінці католицької літургії священником пастви) та необлігаторні (отримання благодаті учасниками – лише можливе внаслідок правильного проведення ритуалу, але не обов'язкове). Облігаторні ритуали вчений пропонує розділити ще на дві групи – це симультанні (результат повинен проявитися відразу або ж після ключового моменту) та несимультанні. Несимультантними є облігаторні ритуали, де результат не обов'язково повинен проявитися відразу після проведення ритуалу (наприклад, в католицизмі ритуал покладання скапулярія та постригу в монахині) [10, 126–129].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Релігійний ритуал заслуговує на особливу увагу з боку науки. Його можна охарактеризувати як найважливіший складник релігії, тому повне розуміння релігійних процесів практично неможливе без вивчення ритуалу та його функцій. Це явище втілює основні риси культури епохи, у якій формується й функціонує, воно здатне забезпечувати єдність колективу в часі та передачу інформації наступним поколінням.

Релігійний ритуал має багате прагматичне наповнення, тому ритуальний дискурс є дуже цікавим полем для лінгвістичного дослідження. Релігійний ритуал впливає на внутрішній світ людини, адже є осередком сакрального. Цей феномен потребує подальшого вивчення та особливої уваги з боку представників різних галузей науки, оскільки саме він може виявитися ключем до розгадки людської природи.

Список використаної літератури

1. Арутюнов С. А. Обычай, ритуал, традиции / С. А. Арутюнов // СЭ. – 1981 – № 2. – С. 17–27.
2. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука., 1993. – 237 с.
3. Вяткина Н. Б. Проблема смысла: Семантика и онтология / Н. Б. Вяткина // Понимание как логико-философская проблема : сборник. – Киев : 1982. – С. 191–207.
4. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов; отв. ред. В. Н. Ярцева. – [изд. 2-е]. – М. : КомКнига, 2006. – 112 с.
5. Дробницкий О. Ритуал / О. Дробницкий, Ю. Левада // Филос. энциклопедия. – М. : [б. и.], 1967. – Т. 4.
6. Извекова М. Г. Прагмалингвистические характеристики ритуального дискурса : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Извекова Марина Геннадьевна. – Волгоград, 2006. – 204 с.
7. Курбатова Е. П. Диалогический аспект лингвокультурологии / Е. П. Курбатова // Вестн. гуманитарного науч. образования. – 2011. – № 2. – С. 47–54.
8. Кравченко А. И. Культурология : учеб. пособ. для вузов / А. И. Кравченко. – М. : Академ. проект, 2001. – 494 с.
9. Ласская О. Г. Репрезентация ритуала «крещение» в структуре языкового сознания : на материале русского и французского языков : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Ласская Оксана Геннадьевна. – Тамбов, 2006. – 188 с.

10. Лебедев В. Ю. Семиотический анализ западнохристианского религиозного ритуала : дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01 / Владимир Юрьевич Лебедев. – М., 2009. – 439 с.
11. Логический анализ языка. Избранное 1988–1995. – М. : Индрик, 2003. – С. 591–597.
12. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
13. Сарингулян К. С. Культура и регуляция деятельности / К. С. Сарингулян. – М. : Из-во АМ АрмССР, 1986. – 158 с.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 2001. – 656 с.
15. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
16. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
17. Толстая С. М. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре / С. М. Толстая // Логический анализ языка : Язык речевых действий. – М. : [б. и.], 1994. – С. 172–177.
18. Толстая С. М. Звуковой код традиционной народной культуры / Толстая С. М. // Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян / отв. ред. С. М. Толстая. – М. : Индрик, 1999. – С. 9–16.
19. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс, Культура, 1995. – 621 с.
20. Хренов Н. А. Ритуал в контексте переходных эпох / Хренов Н. А. // Мир психологии. – 2003. – № 1. – С. 26–55.
21. Huxley J. Introduction. Philosophical transactions of the Royal Society of London Series. B, 1996. – P. 205–205.
22. Leach E. Ritual / Leach E. // International encyclopedia of the social sciences. – New York, 1968. Vol. 13. – P. 520–526.
23. Radcliff-Brown A. R. Structure and function in primitive society / Radcliff-Brown A. R. – London, Cohen and West, 1952. – P. 154–180.
24. Rappaport R. Ritual regulation of environmental relations among a New Guinea people [Electronic resource] / Rappaport R. // Ethnology. – 1967. – Access mode : http://www.archive.org/stream/RitualRegulationsOfEnvironmentalRelationsAmongANewGuineaPeople/rappaport_djvu.txt

Статтю подано до редколегії
12.03.2012 р.

УДК 81'246.2

В. І. Кушнерик – доктор філологічних наук, професор
Чернівецького національного університету імені Юрія
Федьковича;

А. А. Холодова – аспірант Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

До проблеми формування двомовної особистості

*Роботу виконано на кафедрі іноземних мов для
природничих факультетів ЧНУ ім. Юрія Федьковича*

У статті розглянуто проблему лінгвокультурної свідомості білінгва та причини й наслідки його мовно-комунікативних відхилень. Метою наукового пошуку стало встановлення психолінгвістичних передумов досконалого оволодіння мовами особистістю.

Ключові слова: аттриція, білінгвізм, інтерференція, мовна компетенція, мовна свідомість, ментальний лексикон, транспозиція.

Кушнерик В. І., Холодова А. А. К проблеме формирования двуязычной личности. В статье рассматривается проблема лингвокультурного сознания билингва и причины, последствия его языково-коммуникативных отношений. Целью научного поиска является установление психолингвистических предпосылок совершенного овладения языками личностью.

Ключевые слова: аттриция, билингвизм, интерференция, языковая компетенция, языковое сознание, ментальный лексикон, транспозиция.